

הרי"ף, רש"י למקרא ולתלמוד, מאות מחזורים וסידורים, "משנה תורה" לרמב"ם ועוד, אבל לא כתבי־יד של המשנה בלי פירוש המשנה לר"ם. ידועים לנו היום למעלה ממאה טפסים של המשנה – ש"ס שלמים או סדרים ומסכתות שלמים וחלקיים – ומהם רק שלושת כתבי־היד קפ"ל, ומוסף עליהם אותם מעט כתבי־יד חלקיים שהזכרתי קודם לכן, ואילו כל היתר הם כתבי־יד עם פירוש הרמב"ם. כל אלה כאמור כתבי־יד שמחוץ לגניזה.³⁷

*

אלא שעובדה זו, העדר ספרי משניות, כנראה אינה חדשה. התמונה העולה מממצא כתבי־היד אינה מקרית – היא משקפת כנראה לאשורה את המציאות התרבותית־ספרותית כפי שהיא עולה גם מן הספרות: ספרי משניות, "סדרי המשנה" כלשונם של ראשונים, היו כנראה נדירים מאז ומתמיד ברוב תפוצות ישראל, בעיקר באשכנז, בצרפת, בפרובנס ובספרד. במרכזי התורה הגדולים שבאירופה, לפחות מסוף המאה האחת־עשרה ועד למאה החמש־עשרה, לא הייתה המשנה מקובלת כיחידה ספרותית העומדת בפני עצמה – המשנה של הסדרים שיש עליהם תלמוד בבלי לא נלמדה ולא הייתה נפוצה אלא כמשוקעת בתוך התלמוד הבבלי כיחידה אחת ומשולבת בתוכו.

משנה כיחידה עצמאית, כקורפוס ספרותי בפני עצמו, שלא במסגרת התלמוד, לא הייתה כנראה נפוצה לא במציאות ואף לא בתודעתם של הלומדים.³⁸ כאשר מונים מקצועות התורה, מדובר על "מקרא ותלמוד", ולא עוד "מקרא משנה ותלמוד", כמקובל במקורות חז"ל – ובמידה שהוא עוד מופיע בכלל, אין הוא אלא מטבע מליצית חסרת תוכן ומשמעות מציאותית.³⁹ בין אם מדובר על המושג במופשו ובין אם מדובר על סדרי לימוד בפועל, וכשמזכירים ספרים אין בדרך כלל זכר לספרי משניות. ממש "שבקי כולי עלמא מתניתין ואזול בתר תלמוד" (ב"מ לג רע"ב) – ולא רק תלמידי חכמים שסמכו (כדברי ר"ת) על כך "דגמרת בבל בלול מכולם"⁴⁰ – "במקרא במשנה ובתלמוד" (תוספות קידושין ל ע"א, ד"ה לא וש"נ), אלא גם אצל פשוטי עם ומתחילים, כגון ב"תקנות ר"ת": "כל אדם יקבע זמן לתלמוד – ואם אינו יכול בתלמוד יעסוק במקרא ובפרשה או במדרש לפי יכולתו"⁴¹ – אבל אין זכר למשנה.⁴² וברוך כלל כך כנראה גם אצל מלמדי תינוקות, כגון בספר חסידים: "כי אז (כלומר בימי חז"ל) היה רב למקרא רב למשנה ורב לתלמוד – ועתה שלשה: אחד לתורה ב' לנביאים ג' לתלמוד" (סי' תת"כ). ואף בעל "חוקי התורה", המתאר במפורט את סדרי הלימוד מדרגה לדרגה, אף הוא כותב לתומו: "אמרו חכמים: בן עשר למשנה – אז יכניסו הנער בגמרא מסכת ברכות". רק לעתים רחוקות מוזכרת המשנה כשלב מעבר קצר לתינוקות של בית רבן, כגון בספר הרוקח: "בתחילה ילמד להכיר את האותיות ואח"כ לחברם יחד [...] ואח"כ הפסוק ואח"כ הפרשה ואח"כ המשנה ואח"כ התלמוד" (הל' חסידות) – וברור שם שאין המשנה אלא שלב ביניים קצר, בדומה להכרת האותיות, שאינה מטרה בפני עצמה. ולאחר שפתחו בתלמוד, שוב לא חזרו למשנה, וכמאמרם: "וליוצא ולבא אין שלום" – זה הפורש מתלמוד למשנה" (חגיגה י ע"א).⁴³

ואם רוב סדרי המשנה היו בלולים ומשוקעים בתוך התלמוד, ונלמדו ונתפרשו⁴⁴ רק במסגרתו, הרי יתר הסדרים שאין עליהם בבלי "נעזבו עזיבה מוחלטת", כלשונו של המאירי, ורק יחידים למדו אותם, ובודדים עסקו בפירושם, ולעתים אף

37 מציאתם של קטעים חדשים לא שינתה את התמונה. נמצאו רק קטעים בודדים (שאינם מן הגניזה) בלי פירוש. יוצאים מן הכלל קטעי משנה בלי פירוש המצויים לרוב בתוך סידורים, מחזורים וכדומה. ראה מה שכתבתי בביקורתי על קטלוג פראני (לעיל, הע' 35).

38 ברור שתלמידי חכמים הבחינו תמיד יפה יפה בין משנה לבין תלמוד, אלא שבתודעתם ובסדרי לימודיהם משנה בלולה הייתה בבבלי, ואין היא קיימת כקורפוס ספרותי עצמאי.

39 השימוש המליצי במטבע השגור "מקרא משנה ותלמוד" אין לו משמעות לענייננו, אלא אם כן ברור שהכוונה למציאות ממשית וחיה. לעומת זה, השמטה – מכוונת או כמסיח לפי תומו – של "משנה" מן השלישייה המקובלת מלמדת כנראה על המציאות המקובלת בימיו של הכותב.

40 סנהדרין כד ע"א (וראה קהלת זוטא, עמ' 91, ובהערת בובר, סי' כה, שם) – וראה ר"י לוי, מבוא לפירוש ירושלמי, ב"ק, עמ' 19, הע' 3.

41 ראה L. Finkelstein, *Jewish self Government*, p. 231.

42 בתיאור מעלותיהם של תלמידי חכמים בדרך כלל אין זכר למשנה אלא ל"תלמוד" או ל"מקרא, תלמוד, מדרש" וכו'.

43 ובמידה שעסקו במשנה בלא תלמוד, היה זה בעיקר במסגרת ליטורגית, מתוך סידורים, מחזורים וכדומה.

44 פירושי משנה – מחוץ לזרעים וטהרות – כמעט שלא נתחברו. "פירוש משניות" סתם אצל הראשונים משמעו בדרך כלל פירוש זרעים וטהרות (ראה למשל: תוס', ב"ב יט ע"ב, ד"ה רואין; גויר נב ע"א, ד"ה מעשה, וכאלה עוד). תולדות פרשנות המשנה עד לרמב"ם מצפות עדיין להיכתב.

ספרים לא היו בנמצא.⁴⁵ הראב"י אב"ד כותב באחת מתשובותיו: "ואין בכאן משניות של סדר זרעים שאעייץ בהם" (ספרן של ראשונים, עמ' 32); ואילו חתנו, הראב"ד, בפירושו למסכת עדיות, המוקדש כדברי עצמו "רק למשניות שאינן משוקעות בגמרא", מתנצל בהקדמתו "כי אין עמי בכל אלה לא מפי רב ולא מפי מורה". ואמנם לעתים מוזר לראות כיצד ראשונים בפירושיהם ובתשובותיהם מתייחסים למשניות של הסדרים הללו כאל ספרים רחוקים כמעט ומשתמשים בלשונות כגון: "וחקתי במשנת כלאים ומצאתי" (ראב"ן, סי' קו); "מצא רבי במשנת אהילות" (ספה"י לר"ת) – ולשונות כגון "שמעתי", "מצאתי", ביטויים הרגילים לירושלמי, לתוספתא וכדומה.

כמובן, היו קיימים ספרים של "סדר המשנה", אלא שאלה היו בדרך כלל נדירים ומיוחדים, והם תמיד צוטטו בתור שכאלה, כספרים בעלי מסורת נוסח מיוחדת – אלה הם ה"משניות הדווקניות", "משניות מדווקות", "מוגהות", "ישנות", "משניות מנוקדות" – מונחים⁴⁶ שהם מיוחדים, כנראה, למשניות מטיפוס מסוים, קודקסים בעלי ייחוס ומסורת עצמאית; והן הן ה"משניות הספרדיות", "משניות מדויקות הבאות מספרד" שבפי חכמים מן התחום הפרובנסלי-קטלני (הראב"ד, הר"ה, ר' יונתן מלונלי, הרמב"ן ותלמידיו, המאירי ועד לסוף המאה הי"ד); והן הן ה"משניות הבדוקות של א"י", "משניות ישנות של א"י" בפייהם של אותם חכמים עצמם, ובפי חכמי ספרד.

ומעניין ש"ספרי ספרד" המוזכרים הרבה לשבח על דיוקם ועל סמכותם – כאשר המדובר בספרי תלמוד, הכוונה למה שמכונה "ספרי הישיבות", "נוסחאות המתיבתא" או "גירסת הגאונים ז"ל כמו שכתוב בנוסחאות הבאות מספרד" – הרי "ספרי ספרד" במשניות הן כנראה תמיד "נוסחאות א"י" ו"נוסחאות ירושלמיות". ואם בנוסחאות התלמוד רגיל הזיווג "ספרי ספרד ושל ישיבה", הרי במשניות אנו מוצאים "ספרי ספרד וארץ הצבי" (מגדל עוז), ואותה הגירסה המובאת למשל ברמב"ן (כתובות נו ע"א) בשם "נוסח ספרדים מן המשניות", מובאת אצל ראשונים אחרים בשם "סדר משנה ירושלמית" (תוס' שם נח ע"א) ואצל אחרים בשם "משניות ישנות" (הרא"ה שם) – כשם שמה שמובא בשם "משניות מדויקות" מובא במקבילה בשם "משניות טברניות"⁴⁷ (מחז"ו; אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1273).⁴⁸

הראשונים עמדו בדרך כלל על ייחודם של ספרי משניות אלה והבחינו יפה בין מסורת "סדרי משנה" ובין מסורת נוסח המשנה שבבבלי.⁴⁹ וגם אם לא תמיד היה בידם ייחוסו של כתבי־יד מסוים, הם הבחינו בטיבם, כגון "ראיתי נוסחא ישנה נראית שהיא ירושלמית" (ר"י מטולדו) או סתם "נוסחא ירושלמית" (ראב"ד) וכדומה.⁵⁰ אבל לא רק "נוסחאות א"י"⁵¹ היו בידיהם, אלא במפורש גם טפסים של "משנת שיתא סדרי הכתובה בירושלים" (ר' יוסף נ' נחמיאס), וכן "משניות ישנות שבאו מא"י" (ממש (הרשב"ן) או שיתא סדרי משנה "מדויקים ומנוקדים שנכתבו בירושלים" (ר"י מטולדו) ו"משניות אשר קניתי בא"י" (תלמיד הרמב"ן).⁵² נוסחאות משניות אלו, עד כמה שניתן לבדוק, קרובים באמת לנוסח משניות כתבי־יד מן הטיפוס הארצישראלי, (קפ"ל ודומיהם) ולנוסחאות העולות מן הירושלמי. ולא לחינם רגילים הראשונים, ובמיוחד בעל העיטור, להביאם בהקבלה, כגון "במשניות מדויקות ובירושלמי" וכאלה עוד. ומשום שהבחינו בייחודן, בדרך כלל גם לא הוגהו זו מזו, ובוודאי שלא סדר משניות על פי משנת הבבלי, כגון: "ולא נהירא האי [...] דכתב במשנה טברנית אבל אין לשנותו" (פי' נדרים שבשש"מ).

- 45 היקף הלימודים המקובל בתפוצות ובזמנים השונים לא נבדק עדיין כראוי.
- 46 מונחים סתמיים לציון קודיצס של משנה מצויים במיוחד בפי חכמי אשכנז, ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1269–1275.
- 47 והן הן "משניות ספרדיות" שאצל חכמי פרובנס, והן הן משניות "ארץ־ישראליות" או "ירושלמיות" שבפי אותם חכמים עצמם.
- 48 וכמדומי שמעולם לא מצאנו "משניות של ישיבה" או נוסח "משניות של גאונים", שהוא רגיל מאוד לנוסח התלמוד.
- 49 והם עמדו לא רק על עצם חילופי הנוסח במשנה, שהן בבחינת "מחלוקת של בני בבל ושל בני ארץ ישראל" (תוס', בכורות כב ע"ב, ד"ה תירום) וחילופי מסורות שבין "אהל אלעראק" ו"אהל אלשאם" (אפשטיין, ספר היובל למארכס, תש"י, עמ' כט) – אלא גם על החילופין שבין המשנה שבבבלי ובין "סדר המשנה" ועל ההתאמה שבין נוסח משנת הירושלמי, וראה עוד להלן.
- 50 כגון: "סדר משנה [כצ"ל, וכן הוא בתוספות הרא"ה] ירושלמית" (תוס', כתובות נח ע"א, ד"ה ואפילו), ובמקרים אלה של "משניות א"י" וכד', אפשר שכינו אותן "ירושלמיות" על שם הצורות הלשוניות ודרכי הכתיב שבהן, כדרכם של ראשונים בכינוי זה.
- 51 ועל כן "נוסח משניות א"י" וכד' אפשר שאין תמיד פירושו טופס מסוים שהובא מארץ ישראל דווקא. ראה למשל רמב"ן, חולין יד ע"א (מהדורת רייכמן, מ ע"ב): "ובנוסחת משניות של ארץ ישראל ראיתי בשם רבינו האי" (וראה עוד להלן, הע' 86). והשווה רמב"ן, ר"ה י ע"א, ד"ה וראיתי לר"ש ז"ל: "וכן מצאתי בגליוני משניות של ארץ ישראל שפירשו לשון ספוק בלשון ערבי" וכו'.
- 52 ראה תוספת ראשונים, ד, עמ' 121.

הגיהו אמנם משניות כשם שהגיהו בנוסחאות התלמוד, ודבריו של רב האי גאון, ש"אין לנו לתקן את המשניות ואת התלמוד בעבור קושיא שקשה לנו"⁵³ לא הועילו, כשם שלא הועילו כל יתר האזהרות נגד ההגהות: "והתלמידים שלא ירדו לעומק הקושיא [...] והתירוך [...] שבשו הספרים – זה מחק המשנה וזה מחק הגמרא",⁵⁴ ולכן מכריע בעל העיטור "כנוסחי דוקאי במשניות ובירושלמי". אבל, כאמור, לא הגיהו בדרך כלל את "סדר המשנה" על פי נוסחאות המשנה שבגמרא, שהרי אף על פי שב"עוונותנו שרבו, רבו מגיה ספרים בתלמוד [...] אבל בספרים החיצונים לא הורגלו", כדבריו הקולעים של ר"ת (ספר הישר, חלק החידושים, סי' תר"ב), ומבחינה זו ספרי משניות היו בהחלט בבחינת "ספרים חיצונים".⁵⁵ אבל גם את המשנה שבבבלי הגיהו רק לעתים רחוקות על פי "סדר המשנה", ההכרעה תלויה לא רק בפירוש שבסוגיית הבבלי, שהרי "אמוראי בקיאי בגירסת המשנה טפי מינן" (ראבי"ה, ח"ב, עמ' 196), אלא גם בנוסח המשניות שבטופסי בבלי "ישנים", "מדוקקים" ו"בדוקים", ורק לעתים רחוקות מאוד – במקרים שאין הכרע על פי הבבלי או בנוסחאות הבדוקות של הבבלי – פונים ל"סדר המשנה" ולמשניות "הבאות מספרד" ומארץ ישראל. סך כל ההבאות מ'ספרי משניות' אינו גדול – אף על פי שהם מוזכרים מאז אחרוני גאוני בבל (משניות של א"י – תשובות הגאונים, אסף, תש"ב, עמ' 15) ועד לגדולי המגיהים והמפרשים במאה השש־עשרה. ונראה שספרים אלה נדירים היו, וסתם "משנה", ועל אחת כמה וכמה סתם "ספרים", "ספרים ישנים" וכד' אצל הראשונים – גם כשמדובר בנוסח המשנה – הם הבבלי ומשנת הבבלי. כניגוד לנוסח "סדר המשנה", "משניות ישנות", "מנוקדות" וכיו"ב, מובא בדרך כלל "גירסת הספר", דהיינו גירסת התלמוד. חילופי גירסאות במשנה שאצל הראשונים בדרך כלל חזקה עליהן שמקורן בטפסים שונים של תלמוד, אלא אם כן מפורש אחרת, בלשונות שהזכרנו לעיל או כגון: "בדקתי במשנת דמשניות" (ראב"ן; מלנה"מ, עמ' 1273) או "מצאתי בנוסחאות מדוקקות (דהיינו של הבבלי) [...] וכן בנוסח משניות בדוקות" (רמב"ן, חולין מג ע"א). וגם כאן קיים אותו כלל חשוב שכלל לנו הגר"ש ליברמן לעניין הציטטות בראשונים בכלל: "הראשונים מעתיקים סתם עפ"י רוב רק מן הספרים שהם עסוקים בהם ושהם רגילים בהם"⁵⁶ – וכאמור, בספרי משניות לא היו רגילים. אבל אף על פי כן ודאי שהיו השפעות הדדיות מזה לזה.

המצב היה שונה במקצת בסדרים זרעים וטהרות ובשאר המסכתות שאין עליהן בבלי. גם כאן, טופסי המשניות שהיו בידי הלומדים המעטים, שעסקו במסכתות אלו, היו ביסודם מנוסח המשניות שב"סדר המשנה"⁵⁷ או קרובים להם ביותר – אלא שמתוך העיסוק בהם, הם הוגהו יותר, אם בהשפעת הישירה של סוגיות התלמוד ואם כתוצאה מהרגלי לשון וכתוב. אבל ביסודם נשארו סדרים ומסכתות אלה קרובים יותר למה שאנו רגילים לכנות "הנוסח הירושלמי" בכל הטפסים המצויים עד היום. על עובדה זו עמדו כבר ראשונים ואחרונים. לכך מתכוון כנראה גם הר"ש⁵⁸ (אהלות יא, ח): "החדות כמו הדות אלא שבלשון משנה דסדר טהרות כולן כתובין חדות והוא ששינונו בכל מקום הבור והדות",⁵⁹ וכבר כתב ר"ז פראנקל – וזאת על פי נוסח הדפוסים בלבד! – "רוב המשניות בסדרים זרעים וטהרות נראות ירושלמיות" (מבה"י ח ע"א),⁶⁰ והרבה להעיר על כך מהר"ן אפשטיין, ואף אנכי עסקתי בכך בהקשר אחר, ואכמ"ל.

שונה היה המצב, כנראה, באיטליה – במיוחד בדרום – וביוון, דהיינו בבזנטיון, בתחום ההשפעה

53 אוצר הגאונים, כתובות, חלק התשובות, עמ' 207, ע"ש.

54 מאה שערים, כתובות, סי' כא.

55 ועל כן מובן "שנוסח המשנה שמור יותר ואינו פרוץ כל כך כנוסח הברייתות", כפי שהעיר הר"ן אפשטיין כמה וכמה פעמים, כגון מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1051. ובוודאי שהוא שמור יותר מסוגיית הבבלי, אבל גם יותר ממשנת הבבלי (וראה מה שכתבתי כעת בספר ליברמן).

56 תוספת ראשונים, ב, מבוא, עמ' 9. וראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1274.

57 אלא שאפילו בזרעים ובטהרות, משניות המצוטטות בסוגיית הבבלי מובאות על פי רוב על ידי הראשונים מן הבבלי ובנוסח הבבלי ולא ממקורן במשנה.

58 בידיו של הר"ש משנן היו, כנראה, כמה טפסים של משניות – לפחות סדר זרעים וסדר טהרות – מן הטיפוס הארצישראלי.

59 והשווה רא"ש, חולין, פ"ג, ססי' נז: "פ"א ובי"ת מתחלפות [...] וב לשון המשנה הבקר כמו הפקר" (וראה מע"י שם); רמב"ן על התורה, ויקרא יט, כ: "[...] במשנה [...] בגמרא [...]"] (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1220. וראה ש' אברמסון, רב ניסים גאון, עמ' 325, ובציונים שם, ועניינות, עמ' 274) וכאלה עוד.

60 וראה כבר קודם לכן הערתו של הר"פ במאמרו הקצר הראשון שהוקדש לענייני נוסח, "Zur Textkritik des Talmuds", MGWJ I (1851), p. 455. ובדרך אגב העיר על כך גם מהר"ן אפשטיין במחקריו השונים, כגון מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1266.

הארצישראלית. כאן הייתה, כנראה, מסורת חזקה של לימוד משניות מימים קדומים ועד לזמנים מאוחרים יותר.⁶¹ מכל מקום, עד למאה השתים־עשרה, אף על פי ששלחו כבר את בניהם גם לשיבות גאוני בבל ועמדו בקשרים הדוקים אתם, נשמרה כאן גם מסורת מקומית ארצישראלית מקורית. כאן קמו גדולי מפרשי המשנה והספרות התנאית בכלל: ר' יצחק ב"ר מלכי צדק, ר' דניאל, ר' הלל, ר' ברוך, ר' יוסף מטרנטו, ר' אברהם מתבין ועוד. וכך גם קודם לכן, בעל "מגילת אחימעץ" מסתמך בהלכה על מה ש"הורה רבי בהוראת המשנה".⁶² ובכלל, המשנה שגורה בפי חכמי איטליה, וחכמיה הקדומים מוכתרים בתואר "ר' פלוני השונה", ובאיטליה וביוון נכתבו גלוסות למשנה בשפת המקום.⁶³ ר' בנימין מטודלה במסעותיו בכל תפוצות ישראל מזכיר הרבה חכמים לומדי תורה "גדולים במקרא ובתלמוד" כלשונו או "חכם בפסוק ובתלמוד" (יח ע"א) וכדומה, אבל הפעם היחידה שהוא מדבר על "חכמים גדולים במשנה ובתלמוד", הרי זה על חכמי תבין שבביזנטיון. מכל מקום, נראה שלא מקרה הוא שכתבי־היד של המשנה שבידינו (שלא עם פירוש הר"ם) באים כולם דווקא מתחום תרבותי זה.⁶⁴ מסורת איטלקית זו נמשכה, כנראה, אם גם במצומצם, עד לזמנים מאוחרים – עד להדפסתה של המשנה בנאפולי (רנ"ב) ועד לתנופה המחודשת של לימוד המשנה במאה השש־עשרה ברוב תפוצות ישראל.

*

ולולי דמסתפינא, הייתי אומר,⁶⁵ מכל מקום כרעיון למחשבה אני מוכן גם להסתכן ולהציע בפניכם, שכמדומני שאפשר עוד להראות שעניין זה עולה ומגיע עד לתקופות קדומות יותר, והוא מן חילופי המסורות שבין ארץ ישראל ובבל – דהיינו שגם אם המשנה הייתה שגורה בפי הלומדים בבבל, היא לא הייתה מקובלת כקורפוס עצמאי אלא כמסורת בתוך תלמודם, מה שאין כן בארץ ישראל. לימוד המשנה, פירושה, ספרי משנה, ונוסחאות המשנה בישיבות הגאונים – בארץ ישראל ובבבל – טעונים עוד בירור יסודי, ואסתפק כאן ברמזים אחדים בלבד.⁶⁶ כבר מימי רב נטרוניאנו שומעים ש"כיון שרבתה עניות ודלות [...] סמכו על התלמוד לבדו ועזבו מקרא ומשנה כמו שאמרו חכמים כל הנחלים הולכים אל הים [...] זה תלמוד שמקרא ומדרש ומשנה בו" (תשובות הגאונים ליק, סי' צ). המנהג "בבית רבינו" שבבבל הוא שלאחר התפילה "עוסקין בתלמוד", ורק התנאים המקצועיים "הקבועים בבית רבינו" עוסקין במשנה, במדרש (דהיינו מדרשי הלכה) ובתוספתא עד ד' שעות (שם). ה"תנאים" שבישיבות הגאונים,⁶⁷ מעמדם ותפקידיהם לא הובהרו עדיין כל צורכם, אבל נראה שאין זה נוגע ישירות לסדרי הלימוד של קהל הלומדים, לומדי תלמוד. וכבר כתב הר"ש ליברמן: "כי לפנינו כאן שני עניינים. בני הישיבה עסקו בתלמוד במשא ומתן של הלכה בברור הסוגיות אבל התנאים המשנים שוני הברייתות היו מציעים את המשנה" וכו' (תוס"ר, ב, מבוא, עמ' 12).

כאמור, לא אוכל לדון כאן בכל הנוגע לעיסוק במשנה בתקופת הגאונים, כגון בפירושי משניות הקדומים, שהם בעיקרם "אלפאט" – פירושי מילים – אומר רק זאת, שהם רובם מגלים קשרים ברורים עם ארץ ישראל, כולל הפירושים לסדרים

61 הם הרבו לעסוק בסדרי משנה שאין עליהם בבלי (ראה כבר י"נ אפשטיין, תרביץ א, ד, עמ' 44. וכעת יש בידינו ידיעות נוספות).
 62 מגילת אחימעץ, מהר" קלאר, ירושלים תש"ד, עמ' מב.
 63 על הגלוסות האיטלקיות שבכ"פ, ראה כבר קאסוטו, ספר הזכרון לגולאק וקליין, עמ' 151: "בדיאלקט הקדום של אפוליה". גלוסה יוונית למשנה, ראה ספר היוכל להרכיב, עמ' 68 ועמ' 177 (וראה י' סטאר, PAAJR VI, עמ' 353). וגם בגניזה נמצאו בשולי כתבי־יד של המשנה גלוסות יווניות, ואף באותיות יווניות.
 64 מלבד מציאותם של ספרי משנה וידיעות על מפרשי המשנה, מצויים בידינו רמזים על כך שבמסורת הרצופה של לימוד תורה בדרומה של איטליה ובביזנטיון תפסו מקום מיוחד המשנה ומדרשי ההלכה.
 65 וכעת, לאחר בדיקתו של חומר רב שנוסף, דומני שניתן לוותר על ההסתייגות.
 66 ידיעותינו בכל הנוגע לדרכי לימודה, הפצתה ומסירתה של ספרותנו הקלסית בכל התקופה הארוכה והמכרעת שבין סוף תקופת האמוראים ועד לשליש האחרון של תקופת הגאונים דלות ומקוטעות הן ביותר, ועדיין אין בידינו לתת תשובה אפילו מניחה את הדעת במקצת על השאלה הפשוטה והיסודית: "כיצד שנו את המשנה בישיבות שבבבל ושבארץ ישראל וכיצד ציטטו אותה בבית המדרש" (מבוא לנוסח המשנה, עמ' 673) בתקופה זו. – וכעת ראה מאמרי "תורה שבעל פה" (הע' 16), עמ' 209 ואילך.
 67 חומר מרובה נאסף על ה"תנאים" בישיבות הגאונים. ראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 688 (673) [וכעת אפשר להוסיף עליו עוד] והספרות הרשומה שם. וראה ליברמן, תוספת ראשונים, ב, מבוא, עמ' 7 ואילך, ותוספתא כפשוטה, ו, מבוא לסדר נשים, עמ' יג. אבל מעמדם ותפקידיהם עדיין לא הובהרו כל צרכם. – ראה מאמרי הנ"ל (הע' 16).

זרעים וטהרות, שאין עליהם תלמוד. אסתפק כאן רק בדוגמה מן התחום שבו אנו עוסקים, דהיינו מתחום כתבי-יד: נראה שהמסורת הארצישראלית הייתה משנה לחד ותלמוד לחד. שרידי כתבי-יד רבים של המשנה, ארצישראליים מובהקים וקדומים, נתגלו בגניזה.⁶⁸ ובאשר לתלמוד הירושלמי, כבר הראה אפשטיין שמתחילה לא הייתה בהם משנה כלל, כמות שאנו רואים זאת ברוב כתבי-יד הקדומים שבגניזה.⁶⁹ אוסיף רק שכן יוצא באופן ברור גם ממקומות אחרים, כגון מרשימות הספרים העתיקות המסיחות לפי תומן, כגון "כתאב אבתדאה שביעית כתוב 'ששת ימים תעשה מעשיך'" וכן "ברכות תלמוד ואבתדאה אן תינינה משעה שהכהנים"⁷⁰ – ספרים אלה אינם אלא ירושלמי שביעית וירושלמי ברכות, אלא שהספר פתח בתלמוד בלי שום משנה ובלי פיסקא כלל. לעומת זאת, עד כמה שידוע לי, לא מצינו במסורת הבבלי לא משנה לחד ולא תלמוד לחד. כמדומני, שכן כל שרידי הגניזה הקדומים לא נמצאו משניות בבליות מובהקות,⁷¹ כשם שבכל קטעי הבבלי – ובהם קדומים ביותר – יש תמיד משנה, בראש הפרק או בפנים, אבל תלמוד בלא משנה לא מצאנו.⁷²

ונראה לכאורה שהמשנה כיחידה ספרותית עצמאית לא נתקיימה אלא במסורת הארצישראלית,⁷³ ואילו במסורת הבבלי נשתקעה המשנה בתלמוד, והיו לאחדים. מסורת בבלי זו נתקבלה במרכזי התורה שבספרד ובאשכנז, ובסופו של דבר השתלטה בכל תפוצות ישראל יחד עם תלמודה של בבל. המסורת החיה של נוסחי המשנה הייתה זו שבבבלי, ואילו נוסח ספרי המשניות, במידה שהיו נפוצים בכלל, השתלשל מן המסורת הארצישראלית, ובדרך כלל גם שמרו עליה. בתור

68 טפסים שהיו כתובות בהם משניות יחד עם חיבורים ארצישראליים מובהקים, כגון T-S E 1.69–70 – משנה מגילה (וחגיגה) יחד עם טרפות דארץ-ישראל (אפשטיין, תרביץ ב, עמ' 313); משניות עם פלימפסטים יווניים של סורית-נוצרית (וכעת גם ערבית) (ראה סוקולוף-הלום, להלן, הע' 84); וכן טפסים מן הפריפריה הארצישראלית-ביוזנטית, משניות עם גלוסות ביוזנטית (כגון T-S E 1.29), איטלקית עתיקה (כ"י פרמה) וגם כנראה [לפחות בחלקם] שעם גלוסות ערביות (ראה רמב"ן, ר"ה י ע"ב; מבוא לנוסח המשנה, ס"ע 1271). לעומת זה, כמדומני שלא מצאנו טופסי משנה שיש בהם סימני היכר בבליים כלשהם (עם ניקוד "בבלי", ראה להלן, הע' 86). – מציאות דומה מאוד בגניזה למה שמצינו בארצות אירופה בימי הראשונים: מצויים טופסי "משניות א"י" וכד', אבל לא שום משניות אחרות.

69 ראה: אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 932 ואילך; ליברמן, הירושלמי כפשוטו, מבוא, עמ' כח–כט (והדברים חוזרים ומתאשרים על ידי קטעי ירושלמי קדומים נוספים שנתגלו מאז).

70 מאן, *Text & Studies*, II, עמ' 646, שר' 45 ושר' 56.

71 כמדומני – עד כמה שהיה סיפק בידי לבדוק את טיבם של אלפי קרעי הקרעים של משנה שעלו מן הגניזה – בכל מקרה שיש חילוף ברור בין נוסח משניות מן הטיפוס הארצישראלי המובהק (קפ"ל, גניזה ארצישראלית [כגון לעיל, הע' 68] וכיו"ב) ובין נוסח המשנה שבבבלי: נוסח קטעי המשנה (בלא פירוש הרמב"ם) שבגניזה תואם את הנוסח שבמשניות ארץ ישראל (אלא שהעניין טעון בדיקה יסודית ושיטתית, כשם שמן הראוי היה לבדוק את נוסח כל מובאות המשנה שבספרות הגאונים הארצישראלית והבבלי).

72 בין אלפי קרעי המשנה והבבלי שבגניזה לא הבחנתי בשום קטע שמקורו בטופס בבלי שלא היתה בו משנה כלל – בראש הפרק או מחולק בתוך סוגיות התלמוד – חוץ מאחד, ודווקא ראש מסכת ברכות, קטע שבאוסף וסטמינסטר קולג' (Westm. Coll. Misc. 37) בראש הדף: "[...] את שמע[ע] בערבים וג' [תנא] היכא קא"י. אלא שכעת (תש"ם), בביקורי בקמברידג', ראיתי שמס' 36 באוסף הנ"ל הוא דף השער, שקדם לדף הנ"ל, ועליו רשום בין היתר בכתב-יד הסופר: "ברכות תלמוד שלאנשי מזרח לצדקה בן [...]". ולאחר מכן "לשלמה ולנ? בני כבוד גדולת קדושת מרנו ורבנו נתן השביעי בחבורה נטרה רחמנא ואוריך יומי" – דהיינו העתקה ארצישראלית מן "תלמוד שלאנשי מזרח", שהעתיקה כמקובל במסורתם של בני ארץ ישראל: תלמוד לחד ומשנה לחד! (מר א' סגל העיר את תשומת לבי לקטע בבלי מגילה [JTS ENA 2078.4], שכנראה אף בו אין משנה, וצ"ע. הקטע פותח: "בשם אל עולם / מגלה נקראת מנלן" וכו', ואפשר שגם כתב-יד מזרחי זה מוצאו מתחום ההשפעה האיי"ת [ראה מה שכתבתי בתעודה א, עמ' 30, הע' 42 = לעיל עמ' 21 <]) – ונראה שבבבלי אין משנה בלא תלמוד כשם שאין תלמוד בלא משנה. – כך נראה גם כעת, לאחר בדיקת קטעים נוספים, וצ"ע ג. – וראה מה שכתבתי, 'תורה שבעל פה' (לעיל, הע' 16), עמ' 328, הע' 29.

73 דהיינו בארץ ישראל גופה – ועד כמה שיכולתי להעלות משרידי רמזים שהגיעו אלינו גם בקהילות המזרח שעמדו תחת השפעתה של ארץ ישראל ונהגו על פי מסורת ארץ ישראל. כך במצרים ובסוריה, אבל כנראה גם בקהילות צפון אפריקה, שהושפעו ממסורת ארץ ישראל. בארצות אלו אנו שומעים על מקרא, משנה וכו', מצויים בהם ספרי משנה (במצרים, שרידי משנה המרובים שעלו מן גיזת בית הכנסת הירושלמי יוכיחו; בצפון אפריקה, ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1272, הע' 1, ושם עמ' 1304), ואנו שומעים על לימוד משנה (ראה למשל גויטיין, סדרי חינוך, עמ' קלה [וכעת גם Med. Soc. II, עמ' 193, ובמפתחות שם, עמ' 626]).

מכל מקום, התגברותה והשתלטותה הסופית של המסורת הבבלי בכל תפוצות הגולה, כולל קהילות המזרח, מורגשת גם בתחום זה של עזיבת המשנה (בדומה להזנחתו של הירושלמי; ואפילו בקהילות ארץ ישראל שבמצרים. ראה למשל מאן, היהודים, עמ' 85: "גיבור במקרא גדול בגמרא"); ואילו העיסוק במשנה, שאנו מוצאים במצרים בסוף המאה השתים-עשרה (כגון תשובות הרמב"ם, מהד' בלאו, סי' שכג; וראה קרית ספר יח, עמ' 65), אפשר שהוא כבר בהשפעתו האישית של הרמב"ם (וכמדומני שגם בטיב מסורתם של שרידי המשנה שבגניזה ניתן להבחין: הקדומים – בעלי מסורת ארץ ישראלית מובהקת; המאוחרים – עם פירוש הר"ם או לפחות בנוסחו. ראה להלן בפנים).

"סדר המשנה" היה קיים רק טיפוס אחד, והוא הטיפוס המכונה בפי הראשונים "משניות א'", "משניות דוקניות" וכדומה. שתי מסורות נוסח אלו – "סדר המשנה" ונוסח משנת הבבלי – התקיימו זו ליד זו וגם השפיעו זו על זו, אבל בתהליך אטי למדי, ובעיקר בכיוון אחד, בכיוון למשנת הבבלי, הנלמדת והנחרשת בקולמוסיהן של מגייה ספרים.⁷⁴ תהליך אטי זה גבר עם הופעת פירוש המשנה לרמב"ם.⁷⁵ עצם מפעלו של הרמב"ם היה בו משום חידוש – החזרת עטרת המשנה ליושנה.⁷⁶ הרמב"ם היה מודע לכך, ואף הדגיש זאת בדרכים שונות, אבל שוב לא אוכל לדון בכך במסגרת זו. אסתפק רק בכך שגם נוסח הרמב"ם ביסודו נוסח "סדר משניות" הוא,⁷⁷ אלא שהרמב"ם הרכיב על גבו והגיה לתוכו נוסחאות בבליות מובהקות. הוא לא נרתע במקומות מכריעים להכריע כמסורת המקובלת שבבבלי, כלשונו באחת מתשובותיו: "דעו כי על נוסח המשנה אין לישאל וכי המשנה ספר העזרה היא [...] ומנין אנו יודעים היאך כתב רבינו הקדוש במשנה [...] אלא מן הזקנים ולא מן הספרים" (מהד' בלוי, סי' מב).⁷⁸ נוסח זה, יחד עם הפירוש, זכה לתפוצה בקהילות דוברי ערבית, ולאחר תרגומו גם בקהילות אחרות, והלומדים המשיכו והגיהו בו על פי המקובל בלשון ועל פי המסור בבבלי. וכך הגיעה המשנה לדפוס בנאפולי,⁷⁹ שממנו השתלשלו כל יתר הדפוסים,⁸⁰ עד שבאו מדפיסי יוסיטינאן ואחרים, "שתיקנו הכל אחר הגמרא אף השיבושים והטעותים", כלשונו של בעל דקדוקי סופרים (שבת, עמ' 287), וכך השתלט הנוסח המקובל על לומדי הבבלי גם בספרי המשניות.⁸¹

יוצא שבמה שנוגע לנוסח משנת המשניות – "סדר המשנה" – אין לנו מסורת נוסח אלא אחת, זו המסורת המכונה "המסורת הארצישראלית": זו נוסח "משניות" של הראשונים וזו המסורת המצויה (במידה זו או אחרת) בכל כתבי־היד של המשנה בלי פירוש המשנה – וממסורת זו הסתעפו גם כל יתר כתבי־היד שבידינו, שהם הרוב המכריע, דהיינו כתבי־היד עם פירוש המשנה.

*

ונראה שהמצב אינו שונה ביסודו גם במאות קטעי המשנה שנתגלו בגניזה:⁸² הקטעים הקדומים, בלי פירוש, הם בדרך כלל בעלי מסורת ארצישראלית מובהקת, ואילו האחרים הם לרוב עם פירוש המשנה. ההבדל שבין שרידי כתבי־היד של המשנה שנשתמרו בגניזה לכתבי־היד האחרים של המשנה הוא בעיקר בשניים: (א) ביחס המספרי שבין משניות עם פירוש המשנה ובלי פירוש המשנה – כאן נשתמרו יחסית הרבה קטעים בלי פירוש, שרידים של טופסי משניות מן "הטיפוס

- 74 אלא שברך כלל משנת הבבלי הושפעה והוגהה הרבה יותר מתוך סוגיות הבבלי ומהוויות לומדיו, ורק מעט מאוד מנוסח "סדר המשנה".
 - 75 השפעתו המכרעת של פירוש המשנה לרמב"ם על לימוד המשנה, תפוצתה ונוסחיה (! "נוסחת רבינו משה"), ראויים למחקר מקיף מיוחד.
 - 76 ואמנם הרמב"ם הוא ש"החזיר את עטרת העצמאות למשנה" (אורבך, בחינות ג' [חשון תשי"ג], עמ' 74) והתריע על "מיעוט שמירת המשנה וכו' ואם ראית ת"ח שתלמודו קהה עליו משום שמשתנו אינה סדורה", והוא מדגיש וחוזר ומדגיש את ההפרדה בין המשנה, שהוא ה"חיבור", לבין התלמוד, שהוא ה"פירוש".
 - 77 וכבר העירו על כך חכמים שונים, כגון בעל פני משה, שכתב: "דרך הרמב"ם בכל המקומות לגרוס במשנה כפי הנוסחא דהכא" – דהיינו: "הנוסחא ששנו בארץ ישראל שסידר שם רבינו הקדוש להמשנה" (מרה"פ, שקלים, פ"ג, ד"ה תרס).
 - 78 והשווה מאירי ראש מס' קידושין, מהד' סופר, עמ' 8: "ודורשים חסרות ויתרות כאלו נכתבו על הלוחות בסיני", ע"ש. וראה מלאכת שלמה, כלים פ"ד סמ"ב, וכאלה עוד.
 - 79 ולא בחינם הייתה המשנה בדפוס ראשון (על דפוסים קודמים [?], ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1280 – מצויים בידי קטעים נוספים) עם פירוש הרמב"ם, משום שרק כך הייתה המשנה נפוצה, ורק במסגרת זו נלמדה, וכנראה שגם באיטליה פסקו מלהעתיק משניות בלי פירוש (וגם הדפסה זו לא באה אלא לאחר שכבר נדפסו עשרות ספרים – מהם בכמה מהדורות – וביניהם גם כמה מסכתות תלמוד שנדפסו על ידי שונצינו).
 - 80 אלא שבתחילה חזרו והגיהו משניות הרמב"ם שבדפוס נאפולי על פי נוסחאות "משניות א'" מובהקות (ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1284). תולדות נוסח המשנה בדפוס עד לנוסח תוספות יום־טוב (האחרון שהגיה על פי "נוסח ארץ ישראל", ונוסחו שימש מקור לרוב הדפוסים שלאחריו) מצפים עדיין למחקר מפורט.
 - 81 ראה מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1282.
 - 82 בחלקם כאלה שנתגלו לראשונה בסקירות של "מפעל המשנה" ומצפים עדיין לבדיקה יסודית מבחינת טיב נוסחם.
- כעת רשומים באוצר כאלפיים ומאתיים קטעי גניזה של משנה (מהם כאלף ושלוש מאות קטעי משנה שאינם קטעים עם פירוש המשנה לרמב"ם או משנה מתוך סידורים וכדומה, ושאין משנת אבות) – ונראה שהתמונה לא השתנתה.